

Петар В. КРЕСТИЋ*
Историјски институт
Београд

МИЛАН Ђ. МИЛИЋЕВИЋ О НЕКИМ ОБРАЗОВНИМ И ПРОСВЕТНИМ ПИТАЊИМА У СРБИЈИ (1869–1877)**

Апстракт: Рад представља преглед функционисања школског система и свеукупног стања просвете у Кнежевини Србији у другој половини 19. века. Урађен је на основу анализе текстова у *Дневнику* (1869–1905) Милана Ђ. Милићевића, српског књижевника, педагога, преводиоца, историчара и етнолога. Посебна пажња усредсређена је на прву деценију бележака у *Дневнику*, када се Милићевић налазио на положају секретара у Министарству просвете, где је био у прилици, у средишту збивања, не само да међу првима добија све релевантне информације већ и да као сведок, а на моменте и као непосредни учесник утиче на креирање политике школства и образовања уопште, и то како у Београду, тако и у Србији у целини.

Кључне речи: Кнежевина Србија, 19. век, Министарство просвете, школе, образовање, учитељи, Милан Ђ. Милићевић, Димитрије Матић

О животу и раду књижевника, педагога, преводиоца, историчара и етнолога Милана Ђ. Милићевића (Рипањ, 4. VI 1831 – Београд, 4. XI 1908) доста је писано.¹

---

* petar.krestic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. Бр. 177030).

¹ О Милићевићу су, поред осталих, писали: Ј. Ердељановић, *М. Ђ. М.*, некролог, СКГ, XXI, бр. 9 (1908) 794–797; Ј. Миодраговић, *М. Ђ. М.*, некролог, ГНЧ XXVIII (1909) 295–303; Ј. Р(адонић), *М. Ђ. М.*, ЛМС LXXXV, 260 (1909) 76–78; Ј. Миодраговић, *Педагошки књижевни*

У Београду је завршио први разред гимназије и 1846. уписао Београдску богословију, коју је успешно окончао 1850. С 19 година постао је учитељ прво у Лешници, а потом у Тополи. Његова чиновничка каријера трајала је 47 година (1852–1899). Био је практикант Окружног суда у Ваљеву, а по премештају у Београд радио је у Министарству просвете (1852–1855) и Министарству унутрашњих дела (1855–1860) као канцелиста, експедитор, регистратор и протоколиста. По доласку кнеза Милоша на власт у Србији пребачен је 1860. у Државну штампарију, где је до краја те године уређивао „Српске новине”, а потом је прешао за секретара и начелника Кнежеве канцеларије (1860–1861), која је у исто време била и Министарство иностраних дела. Из окружења кнеза Михаила удаљен је после протеста београдског везира и турске владе због чланка под називом *Уочи Цвети* (1861), објављеног у „Српским новинама” у славу Другог српског устанка, када је премештен у Министарство просвете, где је 18 година (1861–1880) био секретар и надзорник школа, што представља период његовог најплоднијег стваралачког рада. Наредне четири године провео је у Министарству унутрашњих послова прво као начелник Полицијског одељења (1880–1884), а касније као помоћник министра (1884–1886). Управник Народне библиотеке био је 1886–1897, а каријеру је завршио 1899. на положају државног саветника (1897–1899). Време од 1899. до смрти 1908. провео је као пензионер.²

Милићевићевим напорима покренута је и ојачана делатност многих, за српску и словенску културу веома значајних институција. Постао је

рад М. Ђ. М., ГНЧ XXIX (1910) 1–31; исти, М. Ђ. М., Браство XIV (1911) 291–298; Т. Р. Ђорђевић, *Стогодишњица рођења М. Ђ. М.*, СКГ, XXXIII, бр. 4 (1931) 255–259; Б. Ковачевић, М. Ђ. М., [предговор књизи] *Успомене* (1831–1855), Београд 1952, 7–18; М. Панић–Суреп, *У спомен Поменика М. Ђ. М.*, [предговор књизи] М. Ђ. М., *Поменик*, Београд 1959, 5–16; Р. Самарџић, М. Ђ. М., *Вуков следбеник, Писци српске историје*, III, Београд 1986, 129–142; П. В. Крестић, [предговор књизи] М. Ђ. М., *Дневник I (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872)*, Београд 2011, 7–18.

² Био је секретар народних скупштина у Београду (1864) и Крагујевцу (1867), народни посланик (1874. и 1880), кнежев посланик (1880–1883), члан Дисциплинарног суда (1865), Комисије за уређење школа у Србији (1868–1870), председник Комисије за свештеничка питања (1870–1871), комесар српске владе у заједничкој комисији за решавање двовласничких имања дуж српско-бугарске границе, члан Комисије за утврђивање путева у Србији. Као један од представника Српског ученог друштва са Стеваном Тодоровићем прикупио је по Србији материјал и организовао етнографску изложбу у Москви (1867). Учествовао је у изради предлога Закона о управној подели Србије (1884–1889), израдио је карту Србије с поделом на срезове, округе и области, био је (1887) члан Одбора за ревизију Устава из 1869. Изабран је за председника Централног статистичког одбора Србије (1888) и председника Државног одбора за прославу Вукове стогодишњице. Један је од првих приложника читаонице и књижнице *Београдске трговачке омладине*.

доживотни председник Одбора Чупићеве задужбине и покретач „Годишњице Николе Чупића” (1877). Утемељивач је (1883) и био је председник (1889–1899) Српског археолошког друштва, члан и председник Коларчеве задужбине, један је од оснивача и чланова Главног одбора Друштва Св. Саве (1886) и оснивач и добротвор Српске књижевне задруге (1892–1893). Изабран је за члана Друштва српске словесности (1857) и Српског ученог друштва (1864), Друштва љубитеља руске славесности у Москви (1870), Хрватског педагошко-књижевног збора (1873). Био је почасни члан Колегија Српске гимназије у Цариграду (1874), члан Царске академије наука у Петрограду (1877), Друштва љубитеља јестествознања, антропологије и етнографије у Москви (1877), члан ЈАЗУ у Загребу (1879, потврђен 1886), члан (1887), секретар (1889–1895) и председник (1896–1899) Српске краљевске академије наука, почасни члан Матице српске (1892), Удружења свештеника (1895) и Српског пољопривредног друштва у Београду, члан добротвор Учитељског удружења (1896), као и дописни члан Етнографског друштва у Прагу (1901).

Сарађивао је у многим листовима и часописима, био је уредник листа „Часови одмора” (1858–1859) и „Србске новине” (1860), као и уредник и издавач листа „Школа” (1868–1876). Одликован је већим бројем домаћих и иностраних признања.

Учествовао је у политичком животу као један од оснивача, члан Главног одбора конзервативне Напредне странке и њен представник у Народној скупштини. Био је искрени присталица слоге Срба и Хрвата, пројугословенски оријентисан.

Писањем се бавио више од 50 година. Почео је 1851. у „Српским новинама” као дописник из Лешнице и писао је готово до саме смрти, а за то време објавио је више од стотину оригиналних дела, превода и скоро хиљаду ситних чланака, прича, приповедака, биографија, путописа, сећања, дописа, бележака, записа, беседа, етнолошких, географских и историјских запажања и поучних, фолклорно интонираних цртица.³

---

³ Драгоцени су Милићевићеви радови *Кнежевина Србија* (1876) и њен наставак *Краљевина Србија* (1884), опис целе земље с топографским подацима, описима старина и локалних предања, изложен по окрузима, од села до села, с етнолошким и историјским подацима. *Живот Срба сељака* (1868–1877, 1894) представља приказ живота српског села, обичаја, послова и психологије обичног човека. *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба* (1888, допуњен 1901) је речита и подацима богата енциклопедија са живим и упечатљивим биографијама Срба XIX века. Вредна су помена и његова дела која спадају међу најбоље књиге анегдота испричане народним језиком: *Кнез Милош у причама* (1891, доп. 1900) и *Карађорђе у говору и твору* (1903).

Премда самоук, његови преводи с француског и руског језика делују као изворни списи.⁴

Милићевићев рад је обиман и обухвата више области. Дао је изузетно значајан допринос заснивању и унапређењу нове српске науке, културе и образовања, а обавио је и пионирски посао у српској биографској, историјско-географској и етнологској науци, као и журналистици, преводилачкој и лепој књижевности.

Ипак, најзначајније поље његовог деловања био је рад на педагошкој књижевности, који представља нешто мање од половине његове целокупне списатељске активности. Поред осмогодишњег издавања „Школе”, првог педагошког часописа у Србији, написао је бројне радове који се баве том проблематиком, као што су: *Школе у Србији* (1868), *Историја педагогије* (1871), *Поглед на народно школовање у Србији* (1871) или *И живот је школин предмет* (1871), али и преводе с француског и руског многих педагошких и моралистичких дела.

Милићевићев *Дневник* је од 1951. похрањен у Историјској збирци Архива Српске академије наука и уметности под сигнатуром бр. 9.327. Тај рукопис, који још није објављен у целини,⁵ састоји се од 16 свезака које захватају период од пуних 37 година (1869–1905). Садржи приватне, на моменте интимне белешке из породичног живота, које је он спојио с бројним разноврсним и колоритним вестима о друштвеним приликама у Београду онога времена, о политичким односима, а у њему су и рељефни прикази бројних носилаца јавног, политичког, привредног, просветног и културног живота, и то како престонице, тако и осталих делова Србије, при чему је посебну пажњу усмерио на функционисање школског система у земљи. Приказао је читаву плејаду личности различитих профила и занимања, како оних из Београда, Србије, припадника српског народа из суседних држава, тако и изузетно занимљивих странаца, који су из најразличитијих разлога боравили у Србији, а који су као дипломате,

⁴ Најзначајнији су преводи Монтескјеових *Персијских писам* (1866–1869) и *Разматрања о узроцима величине Римљана и њиховог опадања* (1866).

⁵ Поводом годишњице његовог рођења 1921. године публиковани су фрагменти из *Дневника* у више бројева „Српског књижевног гласника” са сажетим предговором Тихомира Р. Ђорђевића, у којем је пружен осврт на Милићевићев живот и рад. Претпоставља се да је поменуте изводе Милићевићевих дневничких забележака начинио Милан Грол. Систематско објављивање његовог обимног *Дневника* кренуло је 2011. године /Милан Ђ. Милићевић, *Дневник I (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872)*, Београд 2011; Милан Ђ. Милићевић, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. априла 1877)*, Београд 2015/. Књиге је приредио и предговор написао Петар В. Крестић, а у припреми су још четири тома.

научници, писци, просветни радници или уметници размењивали информације, радили и стварали у њој. У окружењу ситног чиновника (био је секретар Министарства просвете) смењивале су се бројне кућне и пословне посете, ређали су се ручкови и вечере, одласци на приватне и јавне прославе, састајања и размена мисли с представницима страних држава у Србији, политичарима из земаља у окружењу и српским представницима власти. На разговор и по савет долазили су му бројни професори, учитељи, свештеници, адвокати, трговци али и сељаци из свих делова Србије, па и из неослобођених крајева. Из тих разлога његово писање је живо, занимљиво, препуно дијалога, динамичних казивања и успомена.

Осим што је бележио моменте у вези са својим приватним животом, он је био и хроничар различитих друштвених збивања: писао је о економским и политичким приликама у земљи; о династичким и партијским трвењима; о односима унутар Српске православне цркве; о дешавањима у Српском ученом друштву и његовом раду; дао је преглед оновремене штампе и указао на њен јавни уплив; описао је многе књижевне и јавне ствараоце, о којима је изнео своје оцене; разматрао је српско-бугарске односе и истицао потребу језичког јединства словенских народа; извештавао је о позоришним представама које је гледао; у странице *Дневника* уносио је сећања сведока о догађајима и личностима из времена Карађорђа и Милоша. Пружио је заокружену слику стања српског народа у последњој четвртини 19. века која представља грађу од прворазредног значаја за политичку и културну историју Србије, а посебно њене престонице у периоду који је *Дневником* обухваћен.

Милићевићеве дневничке забелешке често су прожете и извесном дозом ироније, понекад чак и самоироније, нарочито када описује људе и догађаје непосредно и посредно у вези с политиком и политичким животом земље. Будући одлично обавештен о приликама у Србији, а као суверен познавалац менталитета српског народа и проицљив аналитичар карактера појединца на моменте је успевао да Нушићевским хумором ослика стање у српском друштву и пружи верну и упечатљиву представу о појединцима из најразличитијих друштвених слојева. То је чинио лаконски и без улепшавања, истовремено веома сугестивно и уверљиво, тако да читаоцу омогућава да готово доживи ситуацију или дочара себи особу описану у *Дневнику*. Иако је показивао наклоност према династији Обреновић, јасно је видео и у *Дневнику* исказивао све мане владара и пропусти њихових администрација. Као конзервативац и челник Напредне странке пун је критичких тонова према Влади

намесништва и оштар је политички противник либерала, што се јасно може сагледати и на страницама *Дневника*.

Ако се имају у виду поменути подаци из Милићевићеве радне биографије, може се са сигурношћу тврдити да у Србији онога времена тешко да је било особе која је била позванија да пружи слику стања у просвети и да се критички осврне на образовне прилике у земљи.

За потребе писања овога прилога пажњу смо пре свега усредсредили на прву деценију бележака у *Дневнику*, када се Милићевић налазио у Министарству просвете, где је био у прилици да у средишту збивања не само међу првима добија све релевантне информације већ и да као сведок, а на моменте и као непосредан учесник утиче на креирање политике школства и образовања уопште, и то како у Београду, тако и у Србији у целини. Не може се оповргнути чињеница да су Милићевићеве оцене стања у овој области оновременог српског друштва свакако личне, што јасно имплицира већ дневник као специфична врста историјског извора. Међутим, његове анализе и оцене у највећој мери су лишене острашћености, разложне су и објективне до мере до које је то могуће очекивати од једног савременика, а утемељене су на чињеницама које потичу изнутра, дакле не могу да буду предмет спора.

У својим дневничким белешкама ажурни секретар Милићевић дао је и кратак, али језгровит портрет сваког министра просвете под којим је службовао. Мало је оних који су, судећи по његовим опаскама, заслуживали прелазну оцену за свој рад. Најповољније се изражавао о Стојану Новаковићу⁶, дугогодишњем блиском пријатељу и партијском саборцу, док је најмрачнијим бојама осликао министровање Димитрија Матића⁷, коме је као особи с најдужим министарским стажом у посматраном периоду посветио и највише простора у својим белешкама, где га је приказивао подробно и слојевито, тако да читалац *Дневника* има довољно материјала да уобличи сопствено мишљење о том јавнополитичком делатнику.⁸ Да поменута примедба не би бацила сенку сумње на

⁶ Стојан Новаковић (1842–1915), историчар, политичар, оснивач Напредне странке, министар просвете и црквених дела, министар унутрашњих дела.

⁷ Димитрије Матић (1821–1884), члан Државног савета, министар просвете и црквених дела, министар правде, дипломата, редовни члан Српског ученог друштва.

⁸ Колико год да је мишљење Милићевића о Матићу било лоше, оно није носило дозу личног сукоба, већ само крајње искрено и рационално сагледавање његове личности и деловања: „Г. Матић је човек пргав, без плана у послу, без и енергије да где тамо продре с оним што жели, али свакојако је врло учтив према својој околини а ако се кад љутне, он се други пут и решћерети. Једно ме у њега назадовољава, јесте оно кад он једно мисли а друго ради, само гласа ради. То је једина црна тачка у свему њему, за коју се

Милићевићеву објективност, ваља рећи да је у више наврата, када је имао разлога да то учини, изнео критичке примедбе и на рад Новаковића као министра сматрајући да се понекад превише круто и са страхопоштовањем односио према буџету, чиме је наносио штету свом министарству.⁹ Замерао му је такође што је временом почињао да исказује и неке апсолутистичке склоности које раније код њега нису примећиване.¹⁰ Споменимо још и да је министарски мандат Филипа Христића¹¹, с којим је био у отвореном медијско-политичком сукобу и стога није говорио више од деценије, описао врло одмерено и изнијансирано, па је чак и износио поједине његове добре и по ресор којим је управљао корисне одлуке.¹²

Свеукупно стање у сфери образовања, по мишљењу Милићевића, у Кнежевини Србији било је веома лоше. Дисконтинуитет у креирању просветне политике у Србији читовао се у поменутих непрестаним сменама ресорних министара али и у негативној селекцији кадрова запослених у том министарству. Конзервативни, бирократизовани и послу не превише вични апаратчици,¹³ који су својим игнорантским ставом наносили велику штету успешном функционисању образовног система,¹⁴ често су били у ситуацији да пресуђују приликом избора

ваек срдим на њ” (24. VII 1870, Милан Ђ. Милићевић, *Дневник*, I [у даљем тексту: *Дневник*, I], 223).

⁹ „После свраћах Стојану, министру, и разговарасмо о резултатима, које сам нашао на овом путу. Он, значајно је то, с неким ропским страхом изговара реч ‘буџет’, као свесметњу свему што би се имало преобразити. Међутим, у другим струкама тај буџет није тако страшна ствар. Мени каже Сава Грујић, управник у тополиници, да се у том заводу од неколико година не зна ко пије ни ко плаћа. Да се новци троше немилице, а користи никакве. Зашто ли ово не види Стојан?” (30. VI 1873, *Дневник*, II [у даљем тексту: *Дневник*, II], 98).

¹⁰ „Пред вече с Митом одох Стојану кући. Дуже смо седели и разговарали о пословима које ваља радити у нашој струци. Он сваки дан постаје апсолутистичнији. У овога човека или је невиђена до сад сила талента, или превећ велика ‘самонадјен[н]ост[ь]’ [таштина, охолост]. Нека би му крај био срећан” (9. VII 1873, *Дневник*, II, 102).

¹¹ Филип Христић (1819–1905), правник, политичар, дипломата.

¹² 24. X 1873, Милан Ђ. Милићевић, *Дневник*, II, 142.

¹³ „И пре и после подне у канцеларији. Обични послови, али се не раде обично: седница се држи за ствари сасвим дневне, те шест људи дангуби где би један могао све свршити. Што се хоће, оно се да тако, да ја чак из *Видова дана* дознам шта је урађено, а шта се неће оно се износи пред седницу, мучи се, доказује се и најпосле, често оде у акте, на прилику, педагогија на Вел[икој] школи” (10. IX 1874, *Дневник*, II, 209).

¹⁴ „Стојан (разносилац ‘Школе’) каже ми да г. [Сава] Сретеновић, начелник мин[истарства] просвете, неће да држи ‘Школе’. Чиновник с 1.000 талира плате, 700 # под интересом свога новца с кућом (без паре дуга) од 2.000 #, с једним само дететом, које има материнства да наследи 18.000 форината, и шеф народне наставе у Србији – не може

васпитних метода,¹⁵ одлучују о отварању нових школских установа, наименовању директора, појединачним судбинама учитеља,¹⁶ наставника¹⁷ и професора, и да утичу на одабир аутора будућих уџбеника, као и на њихово награђивање,¹⁸ па да на тај начин имају значајан уплив на кључне токове развитака просвете у земљи.¹⁹ Начин размишљања тих ускогрудих

да плаћа 1 # за 'Школу'! Да није сиротиње и сиромаша, пропала би српска књига сасвим! Потомци неће веровати, али је цела истина да у данашње дане често светао ум вегетира негде у Д[оњој] Трешњици, или у Кривељу, а за министровим столом виђа госта полуписмени спекулант, који тече пара да осигура своју мрачну стабилност" (31. I 1873, *Дневник*, II, 61–62).

¹⁵ „Вратише се учитељи из Загребa. Не хвале скупштину Петрињску нимало. Кажу да је Милорад Поповић [Шапчанин, књижевник, секретар Мин. просвете] говорио тамо против батина у школи, а у нас се он бори с нама за батине: какво је то противословље? Још је тамо, веле, бранио интернате, а овде је против њих (међу нама), него откако је министар г. Христић – а овај је за интернат, мора да је и Милорад променио мишљење" (22. VIII 1874, *Дневник*, II, 203). О систематском неразумевану мера које је било неопходно предузети ради побољшања квалитета рада, а које су исказали кључни људи у Мин. просвете, види и: 5. III 1873, *Дневник*, II, 75.

¹⁶ „Министар Бошковић хтеде да постави Андру Николића за суплента а Сава се раздера да је то рано; и он кукавички одступи од намере. Овај је човек само слабост..." (27. XI 1875, *Дневник*, II, 318). Види и: 23. VIII 1870, *Дневник*, I, 236.

¹⁷ 10. II 1873, *Дневник*, II, 66–67.

¹⁸ „Данас нас [министар просвете Ф. Христић] зовну све, да пређемо буџет за 1874. [...] Све иде добро, а кад дође на ону старинску суму од 24 хиљаде гроша, коју министар има на помагање књижевника, на штампање књига итд. итд. Сава уста да се она избрише. Он ту говори толико и тако против те суме, да је мене – Бог нека ми суди ако овако сам самцат не исповедам истину – стид што седим за једним столом у Министарству просвете с таким човеком. На све то ја рекох пола у шали, а пола у збиљи: 'То што говори г. Сретеновић могли би поднети кад би долазило из уста ког народ[ног] посланика из опозиције, који хоће да тражи на јајету длаку, и да министру украти кредите, не што му они не требају, него да га доведе у теобу да одступи; али овако ја не разумем шта то значи'. Још би речи, те Филип рече, да он суму ту усваја савршено, и пођосмо даље" (24. X 1873, *Дневник*, II, 142). Види и расправу између Мате Карамарковића и М. Поповића Шапчанина од 10. IX 1873, *Дневник*, II, 124.

¹⁹ „Како сад да удесиш напредно просветни рад? Што Матић хоће то Сава Сретеновић, секретар и нач. Мин. просвете, књижевник и професор) неће. Преко Саве не могу Матићу помагати, а он с неверовањем и погледа на свакога. Стева [Стеван Д. Поповић, политичар, књижевник и педагог, министар просвете и финансија, члан Државног савета, у тренутку помена био је секретар Мин. просвете] ће отићи, и ми онда немамо никога ко је бар 24 сахата давао себи питања из области педагогије; имамо на силу професоре, или случајно административне, и то канцеларијске чиновнике. С тим да се крене унутрашњи напредак народне наставе? Не можеш мањ да се после селиш. Шта остаје у јаду? Ево шта: баци се на поље теорије, па ради *Школу* и тек њоме надај се некад и некад да учиниш какво добро" (28. X 1870, *Дневник*, I, 262). О атмосфери која је владала у Министарству просвете изрекао је и следеће: „Мој је положај у Министарству

провинцијалних умова, као и „методе” њиховог решавања можда најбоље одсликава генерал и оновремени министар војни Тихомиљ Теша Николић,²⁰ који је у разговору с Милићевићем о просветним питањима своје виђење проблема дефинисао на следећи начин: „[имамо] много школа; [...] треба их смањити у пола па да буду добре”.²¹

Положај у којем су се налазили просветни радници био је веома тежак. Лоши услови живота и рада,²² нарочито у мањим срединама, где су учитељи често зависили од добре воље локалних моћника,²³ као и од материјалне ситуације у осиромашеним општинама, које су биле дужне да им обезбеде смештај и огрев за зиму, и изразито ниска државна примања, недовољна за нормалан живот, нарочито породичних људи, свакако да су дестимулишуће деловали на ентузијазам и радни елан запослених у образовању.²⁴ Ситуација је била до те мере критична да су, на пример, поједини високоуважени професори Високе школе настојали да, без обзира на реалне потребе Универзитета, у наставу буде укључено што мање наставног особља не би ли на тај начин обезбедили себи веће припадљности.²⁵ Осим лоших услова живота и рада, просветаре је

врло непријатан. Сретенковић и Карамарковић [Мата, секретар Мин. просвете, народ. посланик] неће никаква напретка, Пецић [Јосиф, секретар Мин. просвете, професор] и Милорад [Поповић Шапчанин] хоће, али су такви апсолутисти у односима к нижим заводима и к наставницима, да себе у сваком случају хоће да ставе на њихова места. Ништа не остављају личној иницијативи, просто као у каквој касарни Николиног доба” (21. IV 1873, *Дневник*, II, 94).

²⁰ Тихомиљ Теша Николић (1832–1886), генерал, министар војни 1875–1876. и 1882–1883. године.

²¹ 15. XI 1875, *Дневник*, II, 315.

²² „Са свих страна јадиковања од учитеља да нема дрва, креде, сунђера, учила, па ни ђака у школама. Од нас се само пише да се пише – а поправке даће Бог!” (27. XI 1875, *Дневник*, II, 318).

²³ Радивој Ковачевић, учитељ крупањски, на пример, морао је због сукоба с представницима локалних власти да се пресели у школу у другој општини (12. XI 1871, *Дневник*, I, 398).

²⁴ Овако је то Милићевић видео посматрајући проблем „изнутра”: „Панта ми каже да је 1873. године уштеђено до 70 хиљада гроша пореских на партији „учитељске плате”, а на Скупштини за ову 1874. годину израдисмо још нових 65 хиљада! Међутим учитељи гладују; зашто? Зато што се у Министарству поправљају концепти, и гоне ђефови, а не води се брига о школама” (1. II 1874, *Дневник*, II, 152). Види и: 7. II 1874, *Дневник*, II, 154.

²⁵ „Срећковић [Пантелија, историчар, проф. В. школе] се бори да буде мање професора јер, вели, плата ће бити од сада врло велика за професоре, а ако влада види велики број професора онда неће моћи дати онолико велику плату колику је сад готова. Овим јадничким разлозима одговори г. Дим[итрије] Нешић, проф. математике: ’Ја волим добар распоред рада и више се надам отуда користи, него велику плату. Велика плата не ради него радни људи, кад рад удесе како ваља”’ (6. II 1870, *Дневник*, I, 175).

притискало и нерешено питање пензија, као и издржавања чланова породице после њихове евентуалне преране смрти. Наставни кадар, нарочито онај у основним и средњим школама, био је слабо обучен, али и незаинтересован да своја знања употпуњује и унапређује,²⁶ при чему су се у томе посебно истицали млађи људи, управо они од којих се очекивало да буду носиоци позитивних промена.²⁷ Само се тако могло догодити да се Министарство у кризном моменту нађе у ситуацији да нема квалитетних кадрова којима би могло да повери положај директора гимназија.²⁸ Важно је истаћи да је недовољан број квалитетних предавача на курсевима за усавршавање просветара изазивао њихова честа отказивања,²⁹ а они који су одржавани, изузимајући ретке часне изузетке, претварали су те течајеве у фарсу и пуко испуњавање форме, што је додатно одбијало потенцијалне слушаоце. Иако је незнатна корекција учитељских плата одобрена још током министровања Димитрија Матића, она није представљала део системских мера са циљем озбиљних реформи у том ресору. Тек током другог министарског мандата С. Новаковића, а после усвајања Закона о професорским платама³⁰ постало је видљиво благо побољшање финансијског стања запослених у образовању као саставном делу просветне стратегије руковођене на државном нивоу.

Један од основних проблема с којим се суочавало наставно особље у Србији последњих деценија 19. века био је недостатак осмишљене и конзистентне просветне политике која би просветним радницима пружила основне смернице и указала на правац у којем би усмерили свој рад с младим нараштајима у држави коју су мучила бројна нерешена стратешка питања, а међу којима је просветно питање свакако било међу важнијим.³¹

---

²⁶ „Бејах на учитељском збору. Степа држи лекцију из множења. Трајала је сахат и четврт, и извршена добро. Кад сврши, учитељи замолише или изјавише 'да им је тешко тако често долазити, него да им се остави да сами одређују кад ће збор бити'. Сиромах Степа се мучи да им буде од користи, па њему није често радити, а њима [је] често слушати! Белај, бога ми" (22. III 1870, *Дневник*, I, 191).

²⁷ 10. V 1871, *Дневник*, I, 334.

²⁸ 2. XII 1875, *Дневник*, II, 319–320.

²⁹ О томе више: 9. IV 1875, *Дневник*, II, 326.

³⁰ Овај закон је донет на седници Владе 6. фебруара 1875. (6. II 1875, *Дневник*, II, 249). Прва повећања уследила су с јесени исте године.

³¹ Нефункционалност, пружање неблаговремених и контрадикторних упутстава и инструкција представљали су свакодневицу с којом су се суочавали просветни радници онога времена: „Говорисмо о правилима за испите зрелости. Данас је доцкан постављати што стално, него наредити како да се закон изврши за ову годину, а правила прописати на даље, кад досад нису давно знани и ђацима и наставницима. Овај поглед усвојише готово сви" (7. V 1876, *Дневник*, II, 358).

Само у таквим околностима могло се догодити да се један уџбеник мења на пола школске године!³² Поред већ пословичног кашњења у пружању инструкција, које су биле некомплетне и нецелисходне,³³ учитељима није остављана никаква надлежност и могућност самосталног деловања, већ је свака лична креативност гушена институцијом надзорника, која је у потпуности обесмишљавала ионако ретке такве покушаје,³⁴ а што је Милићевићу посебно сметало. О односу српског друштва, па самим тим и државе према ресору образовања у времену које разматрамо можда најупечатљивије говори податак да се током 21 године Милићевићевог службовања у Министарству просвете на месту министра променило чак 20 министара!³⁵ Поставља се питање да ли је у тим и таквим околностима било могуће спровести било који план и програм реформе образовног система, па био он и најгенијалнији, и у потпуности подржан од државе која је материјално далеко моћнија него што је то била Кнежевина Србија у другој половини XIX века. Милићевић је веома сликовито приказао разноврсност и сву слојевитост проблема који су постојали на том пољу. Већина тадашњих министара просвете, по његовом суду, показала се недорасла за спровођење реформи.³⁶ Разлози за такву оцену могу се

---

³² Реч је о Ановој француској граматизи, која је на полугодишту у Вишој женској школи замењена Олендорфовом граматиком. Други куриозитет је био што је та граматика за ниже разреде гимназије била обима 80 табака! (19. XI 1875, *Дневник*, II, 316).

³³ „У канцеларији опет разговор о распореду у Учитељској школи, који је требало још јесенас одобрити или преиначити” (23. I 1876, *Дневник*, II, 334).

³⁴ 20. IV 1873, *Дневник*, II, 94.

³⁵ „Ово је мени 20-ти министар, како служим у канцеларији; од 1. августа 1852. до 22. окт[обра] 1873. њих 20 промених!!” (23. X 1873, *Дневник*, II, 141). Као потврду ове Милићевићеве тврдње наводимо попис министара просвете (и заступника министра) у периоду од 10 година, од 1868. до 1878. године: Коста Џукић (до јануара 1868); Панта Јовановић (до јула 1869); Димитрије Матић (јул 1869 – август 1872); Стојан Вељковић (август 1872 – фебруар 1873); Коста Јовановић (фебруар–април 1873); Стојан Новаковић (април–новембар 1873); Филип Христић (новембар 1873 – децембар 1874); Стојан Новаковић (до фебруара 1875); Стојан Новаковић (до августа 1875); Алимпије Васиљевић (август–октобар 1875); Стојан Бошковић (октобар 1875 – мај 1876) и Алимпије Васиљевић (мај 1876 – октобар 1878).

³⁶ То посебно јасно осликава пример министра Матића: „Г. Матић нас позива све да се светује о неким законским предлозима, које мисли изнети пред Скупштину. Очеvidно одустаје од целокупнога преустројства. Сад и сам хвали претходнике што су говорили да немају снаге, а имају власти да чине напретке врло велике у школској области” (13. VII 1871, *Дневник*, I, 362); „*Видов дан* кроза своје лепо стакло у очима види големе напретке у Србији. Просто му било, ако и мисли тако, ако ли не мисли а говори, себе највише лаже. Мени се чини да је напредовало све у онолико, уколико се току догађаја није могло одупрети; а да ту има наше заслуге не бих смео тврдити.

наћи на више страна: пре свега, добар део министара по свом основном образовању и вокацији није био близак просветној сфери; већина њих је истовремено обављала функције у два различита министарства (К. Цукић, на пример, био је мин. финансија и заступник мин. просвете; П. Јовановић је био мин. финансија и вршилац дужности мин. просвете; Д. Матић је био мин. иностраних дела и мин. просвете итд.; чак је и С. Новаковић, синоним мин. просвете оновремене Србије и носилац бројних крупних реформи, поред рада у том министарству извесно време био и заступник мин. финансија!), те они и поред најбоље воље нису имали довољно времена, ни концентрације да се усредсреде само на мноштво проблема који су искрсавали у том ресору.³⁷ Готово по правилу министри у развијању и реализацији појединих својих реформских идеја, ако су их имали, нису могли наступати самостално, већ само као представници партија које су их довеле на тај положај, чиме се умногоме губило на суштини, снази и квалитету приликом њихове реализације³⁸. Можда праву слику незаинтересованог односа министара према ресору који су

Знам ближе у нашој просветној струци да смо пустили на јавност пуне вреће идеја, идејица, идејчица итд., те смо омели извршење и онога што је било у области могућности. Завели смо читалишта, а у школама немамо букварова; завелисмо недељне школе, а редовне су нам без ђака; хтели смо да преобразимо све из темеља, па смо министарским расписима заповедили административним чиновницима да пазе колико линија у пропису оставе ђаци неисписаних; хоћемо Универзитет а не можемо да расправимо питање о писању у основној школи; хоћемо да одржимо ред у заводима па укидамо дисциплинарне законе, а за најмање младићске (обичне поступке) шаљемо министра самог на катедру да их светује да не буду младићи већ старци, иако им је свима испод 20 година! [...] Једно је добро, што смо учитељима повисили плату, и то на основу закона кнеза Михаила и Цукића..." (31. XII 1869, *Дневник*, I, 159–160).

³⁷ У том правцу своја размишљања усмерио је и Милићевић када је записао: „У канцеларији све стоји и чека: нема министра. Рђава је економија цепати једнога човека на два рада, па ниједан не може да ради како треба. Он је у правди, а просвета чека; или је у нас, а тамо послови стоје. У нас је у последње време заведено да све зависи од министра, шеф канцеларије само је писар, који отвара писма и прегледа концепте" (17. XI 1871, *Дневник*, I, 489–490).

³⁸ Бројни су примери партијско-политичких махинација које Милићевић помиње. Наведимо само понуде које је Стојану Новаковићу упутио министар Вељковића, да преузме катедру Ђуре Даничића на Великој школи или се прихвати секретарства у Мин. просвете, а све с намером да упразни место Владимиру Јовановићу, свом партијском колеги из либералне странке. Милићевић је то прокоментарисао на следећи начин: „Мислио сам, чувши то, ваљда их је Бог упутио да ону глупињу – Карамарковића – уклоне из просветне управе, и да га поставе за каквога окружног начелника: он црче затим и сам; а кад доцније дознах, да се хоће да уклони Пецић...Пецић мисли да тим Карамарковић чисти пред собом поље...али зар Србија може и то дочекати, да јој овакав мрак просвету сипа? Све може бити под сунцем" (15. XI 1872, *Дневник*, II, 33).

водили пружа сцена коју је Милићевић приказао на страницама *Дневника*: „У првом броју 'Школе'³⁹ из 1873. има чланак о предавању српског језика у нашим гимназијама. Тај чланак бар ако друго ништа, ваља да прочита министар народне наставе. Он не држи 'Школу'; зато ја завијем један лист и пошаљем му. Он га врати момку с речима 'ја не држим тај лист', неотворивши га. Ово нам показује коликим се бољицима може наша школа надати од госп[одина] дра Стојана Ј. Вељковића, који је данас министар просвете у Србији"⁴⁰. Наравно да се такав став не сме уопштавати и по аутоматизму приписивати свима. Међутим, за значајну већину се може рећи да им је поменути положај представљао само наметнуто бреме и степеник у напредовању,⁴¹ а да су привидна заинтересованост и агилност на послу биле само фасада неопходна за постизање успеха у каријери.⁴² Вечити финансијски проблеми додатно су утицали на то да су се владе непрестано опредељивале само за козметичке измене, да ураде само оно што се реално могло поправити у границама постојећег буџета.⁴³

Управо у тим и таквим околностима, када се нико није осећао позваним да покрене неопходне измене и истраје у њиховом систематском усвајању, могло се догодити да просвета деценијама тавори, упркос више него очигледним показатељима таквог стања које се осећало на свим

---

³⁹ „Школу”, лист за учитеље, родитеље и децу, Милићевић је уређивао и издавао у Београду од 1868. до 1876. Излазио је три пута месечно. Први педагошки часопис у Србији доносио је прилоге из педагогије и практичне наставе.

⁴⁰ 5. I 1873, *Дневник*, II, 49.

⁴¹ „После подне казаше ми да је Коча Јовановић постао министар просв[ете] и цркв[ених] дела, а Вељковић се тргао у своју правду. Хвала Богу, кад се од онога без живота човека ослободи ова јадна просвета. Шта ће Коча учинити, тешко је проричати; али је бар изглед за колико му драго боље [sic!]. Само ја мислим да он ту неће остати. Јамачно он путује у финансију, па је ово само прелаз” (19. II 1873, *Дневник*, II, 70).

⁴² Незаинтересованост, стихијност и траљавост у раду биле су карактеристике рада и министра Матића: „Г. Матић дође међу нас и 'замоли да прибележимо срећну идеју, која му је пала на ум: да се заведу по срезовима, среске школе за женску децу'. Каже да хоће да нас пита, каже да је он човек од договора; каже да је договор извор свакоме добру, а завршава 'забележите то г. Стево (г. Поповићу обрћући се) нека изиђе пред комисију, па макар се и не усвојило'. Што то значи? Ево шта. Он и сам види да је то посве немогућна ствар у данашње време, али хоће да му рече како је он далеко измакао од својих савременика. Из тога проклетог грамжења извиру толике његове будалаштине” (21. III 1869, *Дневник*, I, 54); „Чита ми данас Светомир акт крајинског начелништва, у коме се г. министру јавља да је он с три своја акта поставио три човека за учитеље у селу Поповици, а треба само један! Па пита што ће с двојицом? То обично излази кад се све ради трчећи” (24. VIII 1871, *Дневник*, I, 373).

⁴³ Види о томе Милићевићево писање од 5. V 1872, *Дневник*, I, 466.

нивоима, од основне школе, преко гимназија, стручних и специјализованих школа па све до Богословије и Велике школе.⁴⁴ Због тога је Милићевић, сазнавши из новина да је бивши министар Матић предложио реформу школства у Србији, његову иницијативу прокоментарисао на следећи начин: „Матић који је од 23. септ[ембра] 1860. до 10. авг[уста] 1872. био министар просвете, у оно време кад је влада могла учинити све, па ипак није он ни једнога акта трајнога својом руком написао; Матић који зна да српске школе немају карте Србије, немају читанака, немају књига руковођа, немају учитеља спремних ни у основним ни у средњим ступњима наставе (или бар је добрих мало), тај Матић који је састављао комисије од 20 људи, држао их на раду по 15 месеци, па сав тај рад бацио у прашину: тај Матић сад излази пред сељаке с предлогом да се 'преустроје школе', да се замене параграфима!“⁴⁵ О стварним ефектима реформи, које су помпезно најављиване и на којима се радило, Милићевић је имао прилике да се непосредно увери будући да га је министар наименовао у Комисију за школе, која је требало да направи пресек стања и одреди смернице на свим нивоима образовања. Делатност те комисије он је сажео у следећу реченицу: „Много се којешта говорило, а ниједна ствар нити је осветљена како ваља, нити је решењем што поправљена.“⁴⁶

Милићевић је током дводеценијског рада у Министарству просвете успео да сагледа значајан број озбиљних проблема, и то како на теоретском, тако и на практичном пољу деловања, и да укаже на конкретне недостатке који су оптерећивали рад образовних завода у Србији. Сматрао је да се препород српске државе може и мора започети управо реформом њеног школства. Веровао је да школа треба да обухвати свеукупан народни живот, пречисти старе животне сокове и

---

⁴⁴ „20 школа празних а нема кандидата ниједнога. Разговора пуно а ствара никаква, да се што у унутрашњем раду у школама (средњим) обрне на боље: тужимо се сви који имамо децу, али помоћи не може да да̑ нико. Тако је све концентровано у једноме министру, па кад он нешто неће да прекрши, онда стоји зло и расти безбрижно. О, црна немарности, зар ту место нађе, да на ову нову и малену земљицу паднеш?! Само сами медиокритет; нигде светла ума ни жива срца, нигде истините воље за поправке! Такав је слој који суди и управља, а доњи се опет не показује да је жив“ (19. IX 1872, *Дневник*, I, 497).

⁴⁵ 26. XI 1875, *Дневник*, II, 318. У наставку је додао и следеће: „За Матића је казао један његов пријатељ ово: 'Ученијег човека а веће будале нисам видео од овога Матића'. Док прочитам свима предлог бојим се да не нађем не само да је он 'будала', него још да је рђа, која се хоће да прода као вајни патриот пред сељацима и онима који читају новине а ствари не знају како стоје.“

⁴⁶ 8. V 1869, *Дневник*, I, 77.

убризга нову, подстицајну енергију. За тај тако одговоран посао били су потребни способни и искрено посвећени људи, који ће важност своје мисије ставити испред личних сујета или користи.⁴⁷ Подвлачећи тврдњу да без добрих учитеља, наставника и професора нема ни добрих ђака и квалитетних образовних установа,⁴⁸ као испитивач на државном испиту непрестано се чудио систематском нераду учитеља и учитељица, који су показивали велико незнање⁴⁹ и масовно су пропадали. Наравно, за такво стање кривицу је пребацивао на најодговорније људе у Министарству, који су, без јасно утврђених циљева и критерија, кандидатима постављали изузетно ниске захтеве.⁵⁰ Само у таквим околностима могло се догодити, на пример, да канцеларијски слуга без адекватне стручне спрема због добрих односа с министром постане учитељ,⁵¹ или да на предлог министра учитељски испит полаже ђак који је због крађе истеран с Богословије.⁵² Поред тога, сматрао је да су будућим кандидатима морале бити достављене подробне инструкције о садржају градива које су били дужни да савладају, што је такође стављао на терет ресорном министру и његовом најужем окружењу.⁵³ Посебно га је погађала веома

⁴⁷ 12. VII 1869, *Дневник*, I, 100. Честа су била његова размишљања о улози и значају образовања: „Читах и размишљах о развиту народноме. Узалуд све, без школа и добрих школа = учитеља ништа. 150 хиљада деце за школу; 20 хиљаде иде у школу, а користи се школом тек неколико хиљада! С овим се не може завладати Балканским полуострвом” (2. XI 1869, *Дневник*, I, 128).

⁴⁸ 31. VIII 1873, *Дневник*, II, 120; 20. V 1872, *Дневник*, I, 467.

⁴⁹ „У канцеларији испит: двојица нових кандидата пропалоше јер не знају ништа” (25. VIII 1873, *Дневник*, II, 118); „Неки Мирко Лазаревић, по други пут испитан, паде; нема спреме за учитеља!” (22. IV 1872, *Дневник*, I, 460). У овом спису постоји велики број сличних Милићевићевих коментара.

⁵⁰ „У канцеларији нас зовну министар ‘да се светујемо’ о правилима за испите учитељских кандидата. Сретеновић ћути као стена, па само виче на крају дебате ‘то се не може извршити’. Г. Карамарковић тражи ‘да учитељ зна читати, писати и нешто мало метода, па доста’. Г. Матић моли ‘да се обзиремо на наше прилике’. И тако излази лук и вода. Стара збрка, стара бесмислица, вртоглавица, народна дерикожа, а никакве користи! О, јадни народе, ала ти је тешко помоћи кроз другога, кад сам не умеш, не можеш да се помогнеш” (6. XI 1869, *Дневник*, I, 396).

⁵¹ „У канцеларији г. Матић ме нуди да испитам нашег слугу (канцеларијског) Спасоја је ли за учитеља, а ја већ од године дана врло ретко кога испитујем. Молих га да то не меће на ме, те, даде бог, заповеди Милораду. Не знам шта ће изићи. Он хоће Спаси да дâ учитељство, али да је неко други да начини да је Спаса способан за то: тако да је његов севап [добро дело] а другога џевап [у смислу: треба с тим да се избори]” (21. IV 1870, *Дневник*, I, 201–202).

⁵² 26. VIII 1869, *Дневник*, I, 110.

⁵³ 14. VII 1873, *Дневник*, II, 103.

уврежена појава непотизма, уочљива подједнако и код појединих министара⁵⁴ и код чиновника Министарства,⁵⁵ чиме је додатно слабљена ионако лоша постојећа кадровска структура.

На страницама *Дневника* Милићевић се често освртао на разноврзне злоупотребе које су чинили учитељи у школама. Било је примера да су пијани учитељи тукли децу,⁵⁶ и то понекад толико силовито да су ти инциденти окончавани чак и смртним исходом.⁵⁷ Поједини су ђаке приморавали да бесплатно надниче на њиховим поседима или су их ослобађали наставе за новац.⁵⁸ Деца су се највише жалила на неадекватан, превише аутократски и ригидан однос директора према ђацима,⁵⁹ учестала одсуствовања предавача,⁶⁰ њихова слаба и неметодична предавања, па и на недостатак ауторитета,⁶¹ нечистоћу у школи, као и лошу храну и негу.⁶² Управо наведени разлози били су окидач који је изазивао повремене побуне у школама, као што је била она у Учитељској школи у Крагујевцу током 1874/75. године.⁶³ Тек захваљујући Милићевићевој иницијативи и сугестијама да обе стране покажу више стрпљења и толерантности поменут и неспоразум је успешно окончан.⁶⁴

⁵⁴ „Ја сам се пређе чудео што г. Матић испитује сам кандидата неког за учитеља. Данас видим да није чудо: то је неки Богосав Тодоровић, његов некакав својак. Он то данас сам призна, и чисто молећи рече да се постави у Горњу Трешњицу за учитеља. Тако и би” (7. VIII 1870, *Дневник*, I, 229).

⁵⁵ „У канцеларији испитасмо Дим[итрија] Карамарковића, брата Матина, по други пут. Баш је у Бога грехота што оста још да једе бадава сиротињску муку, и да деца губе златне своје дане пред њим. Али баш, да се курталишимо безобразна нападања и подметања Матина, и ја и Милорад и Стева пристасмо да добије из рачуна 2 (а није знао ни за 1, па му то поможе, те са 2 ^{8/12} оста опет прилично способан” (23. VIII 1873, *Дневник*, II, 117).

⁵⁶ 31. III 1870, *Дневник*, I, 194, 16. XII 1871, *Дневник*, I, 412.

⁵⁷ Познат је случај Павла Векецког, београдског учитеља, који је усмртио ђака Ивана Николића тако што му је снажно лупао главу о таблу. Међутим, како је учитељ био рођак министра Матића, тај случај је заташкан упркос подигнутим тужбама против Векецког (види, на пример: 10. II 1870, *Дневник*, I, 176; 18. III 1870, *Дневник*, I, 189. и даље).

⁵⁸ 18. VIII 1873, *Дневник*, II, 116.

⁵⁹ 27. IX 1872, *Дневник*, II, 9.

⁶⁰ „Каже ми да има професора на Великој школи који од 15 часова дођу на један, па и то у 1/2 улазе, и не остају до краја. Сами су ђаци, вели, сад на испиту говорили, да тако ‘не ваља’, него треба стегнути и ђаке и предаваче” (3. VII 1873, *Дневник*, II, 99); 18. X 1871, *Дневник*, I, 390.

⁶¹ 25. I 1873, *Дневник*, II, 59–60.

⁶² 17. VIII 1873, *Дневник*, II, 115.

⁶³ 23. III 1874, *Дневник*, II, 172–173; 24. III 1875, *Дневник*, II, 264. Види и Милићевићев запис о збивањима у Београдској гимназији од 10. XII 1870, *Дневник*, I, 281.

⁶⁴ 29. IV 1875, *Дневник*, II, 273.

Нису били ретки ни случајеви сексуалног узнемиравања,⁶⁵ па ни силовања, и то како женске, тако и мушке деце.⁶⁶ У тим инцидентима учествовали су подједнако учестало и световни учитељи и свештена лица свих звања. Реагујући на све поменуте и сличне пријаве, Министарство је кажњавало учитеље најчешће умањењем зараде или пресељењем у другу, по правилу лошију школу у мањем месту.⁶⁷ Случајеви силовања санкционисани су отпуштањем напасника из школске службе и њиховим хапшењем, а против њих је покретан кривични поступак.

Узимајући ђаке у заштиту од непедагошких поступака управе школских установа, које су, по његовом мишљењу, сносиле кључну одговорност, Милићевић није заборављао да укаже на велику распуштеност и ароганцију ученика,⁶⁸ коју је објашњавао укидањем старих дисциплинских мера као што су биле батине. Телесне казне као васпитна мера дуго су опстојавале у српском систему образовања. Један од главних заговорника доследне примене тих мера био је управо министар Матић, чији је распис о „каштигама” добио већинску подршку тадашње српске владе.⁶⁹ Када су под министром Новаковићем 1875. године батине укинуте као дисциплинско средство, по мишљењу Милићевића, старији васпитачи, оставши без старих средстава, а не овладавши новим, тешко су се сналазили у новим околностима и нису успевали да држе контролу у својим рукама. Сматрао је да ће уз мало труда и упорности васпитачи успети да овладају вештином убеђивања која би временом више него успешно требало да замени физичке казне, које је сматрао превазиђеним.⁷⁰

Ђаке је посебно иритирало противзаконито постављање наставника и професора. Милићевић наводи више таквих примера којима је кршена

⁶⁵ „Нашли се случаји, где су млади учитељи учили младе девојке крстити се па у сисе јако претискивали те букнуле тужбе” (9. I 1869, *Дневник*, I, 22).

⁶⁶ „Ономадне у Свилејанцу [Свилајнцу] некакав поп силовао дете женско у школи, а јуче овде у сред митрополије ђакон Костић, љубимац митрополитов, силовао у – како и да се запише – мушко дете Настаса Павловића, и сад је у затвору у полицији. Ово и много које шта друго сведочи да је дисциплина у цркви никаква, да је морал пао, и да свака бура може рукнути на том пољу, а митрополиту је до политике” (29. VII 1875, *Дневник*, II, 287).

⁶⁷ Исто; 28. IV 1870, *Дневник*, I, 204.

⁶⁸ „Дође професор Мата Карамарковић па прича и нешто необично: петорица, вели, професора гимназијских већ су добили плана од ђака (без потписа), у којима им се казују најновије грдње и прети револвером! Чудна пута којим се ударило. Ова болест лежи негде у организму целу; ваљало би је познати па потражити лека” (4. II 1870, *Дневник*, I, 174).

⁶⁹ 23. III 1870, *Дневник*, I, 191; 7. IV 1870, *Дневник*, I, 196; 9. IV 1870, *Дневник*, I, 196.

⁷⁰ 19. V 1875, *Дневник*, II, 278; 1. VI 1875, *Дневник*, II, 278.

аутономија Велике школе. Можда су најзанимљивији међу њима постављење Алимпија Васиљевића⁷¹ и Захарија Е. Угричића⁷² за професоре, а које је наредио министар Матић.⁷³ Пошто су ти потези министра наишли на отворено једнодушно противљење и професора и ђака Велике школе, створени су услови за настанак дуже кризе и афере која је одјекнула српском престоницом. Министрово истрајавање на тој одлуци узроковало је обуставу наставе на Великој школи, суспензију двојице ђака на две године и њихово хапшење,⁷⁴ као и противправно отпуштање двојице професора,⁷⁵ док је већина осталих позвана на одговорност, а посебно чланови Академијског савета који су подржали противнике проблематичних постављења. У исто време Влада је привела Милана Кујунџића Абердара, уредника гласила „Млада Србадија“, и цензурирала је текст који је припремио као извештај о тим догађајима.⁷⁶ Цензорске маказе исекле су и покушаје професора, прозваних у прорезимском листу „Јединство“, да објаве заједнички одговор.⁷⁷ Случај је окончан тако што су ухапшени младићи пуштени из затвора, док су новопостављени професори остали у служби.⁷⁸ У исто време Влада и Министарство просвете бахато и с ниподаштавањем опходили су се према врхунским српским интелектуалцима тога времена, попут Петра Карића⁷⁹ или Ђуре Даничића,⁸⁰ који су, занемаривани у Србији, па чак третирани и као „странци“,⁸¹ у појединим тренуцима били принуђени да ухлебљење

⁷¹ Алимпије Васиљевић (1831–1911) био је политичар, професор Велике школе и Богословије, министар просвете и црквених дела, посланик у Цариграду, публициста, књижевник, као и водећи идеолог либерално-националног покрета 60-их и 70-их година. Као либерал био је партијски саборац министра Матића.

⁷² Захарије Е. Угричић, професор Велике школе, секретар Касационог суда.

⁷³ 13. VIII 1869, *Дневник*, I, 106; 22. II 1871, *Дневник*, I, 307.

⁷⁴ 25. II 1871, *Дневник*, I, 309.

⁷⁵ Јован Бошковић, један од отпуштених, као деветогодишњи професор (што чини дванаест чиновничких година) није могао да буде отпуштен без одлуке суда (више о томе: 8. III 1871, *Дневник*, I, 312).

⁷⁶ 27. II 1871, *Дневник*, I, 310.

⁷⁷ 23. III 1871, *Дневник*, I, 315.

⁷⁸ 16. III 1871, *Дневник*, I, 316–317; 3. IV 1871, *Дневник*, I, 321.

⁷⁹ Петар Карић (1838–1871), професор физичке географије у војној гимназији у Кијеву, директор Учитељске школе у Крагујевцу.

⁸⁰ Ђорђе Поповић Даничар (1832–1914), књижевник, уредник више листова, професор српског језика на Великој школи.

⁸¹ „Пре подне у канцеларији написан би указ да се Даничић постави за професора Вел[ике] школе. Гледах да остане редакција таква, да се он бар назове 'стран поданик' а не 'странац', што је и Стојана [Новаковића] јако шокирало, па не знам је ли у седници примљено то, или је задржан законски израз“ (4. IV 1873, *Дневник*, II, 87).

потраже далеко од матице, што је дугорочно трајно урушавало постојећи слабахан образовни систем.⁸² Сличан мађехински однос српске власти имале су и према српским учитељима који су службовали ван територије Србије, „у српским земљама”, за које је тек у јесен 1874. покренута иницијатива за признавање стажа свима који то затраже.⁸³

Радам Ђака на Великој школи није био претерано задовољан ни сам њен ректор и професор Јосиф Панчић. У разговору с Милићевићем он се жалио да ђаци на природним наукама врло мало уче, а да по окончању студија, услед хроничног недостатка адекватне литературе у Србији и слабог познавања страних језика нису били у могућности да се усавршавају, па би се брзо запарложили, док су само они највреднији, и то уз велике напоре, успевали да прате савремена достигнућа у науци.⁸⁴ Милићевићев закључак био је, бар када је реч о Великој школи, да услед нерада и нереда, за које су криве обе стране, омладина с ње износи толико скромна знања, те да она нису у стању да задовоље ни најскромније критерије, а камоли виталне потребе Кнежевине Србије.⁸⁵

Значајан простор у свом *Дневнику* Милићевић је посветио образовању свештенства и свеукупном односу црквених великодостојника према сопственом народу и ширењу вере у њему. Сматрао је да је за слабу посећеност вероисповедним храмовима и незаинтересованост коју млади испољавају према вери у највећој мери крива Црква, а постојеће стање описао је на следећи начин: „Једва сам одстојао, тако је неред и међу онима који заузимају олтар и певнице, и онима који су дошли да се моле Богу [...] певање је урлање; служба као од беде, па није чудо што деца све то и не маре да слушају.”⁸⁶ Иако свесне очигледног пада религиозности и као последице тога срозавања морала у српском народу, ни световне, ни духовне власти нису учиниле много да би такво стање промениле.⁸⁷ Док су у Министарству просвете козметичким и суштински безначајним реформама⁸⁸, као и слабо

⁸² Више о односу Министарства према њима види: 15. IV 1869, *Дневник*, I, 65; 4. V 1869, *Дневник*, I, 75; 12. I 1873, *Дневник*, II, 52; 19. I 1873, *Дневник*, II, 56–57.

⁸³ 22. X 1874, *Дневник*, II, 221.

⁸⁴ 18. VI 1869, *Дневник*, I, 95.

⁸⁵ 10. VII 1873, *Дневник*, II, 102; 2. V 1875, *Дневник*, II, 274.

⁸⁶ 28. VI 1874, *Дневник*, II, 187.

⁸⁷ „Нема, кажу, света на богомољи. Сваки дан све слабије, и митрополит и не мисли да што чини, а све се љути на другога и уздише” (6. I 1873, *Дневник*, I, 52).

⁸⁸ Рад једне од комисија за реформу школа Милићевић је приказао на следећи начин: „Бејак пре подне у комисији. Разговор се водио о том шта је посао основној школи, хоће ли и учити и васпитавати ђаке, или само учити. За хришћанску науку Васиљевић хоће само молитве, Степа приче, а Жујовић само у IV раз[реду] Катихизис...” (6. IV 1869, *Дневник*, I, 95).

осмишљеним предавањима из хришћанске религије покушавали да приближе ђацима основе православног учења, приучени и недовољно образовани свештеници застарелим методама држали су наставу веронауке⁸⁹ пошто тадашњи београдски митрополит,⁹⁰ упркос очигледном недостатку стручних кадрова у својим редовима, није допуштао да се у тај, по његовом уверењу, „црквени забран”, умешају световна лица, којима није веровао,⁹¹ па је чак с појединим министрима био и у директном сукобу,⁹² што се, нажалост, преносило и на план образовања.

Милићевић је забележио приличан број информација о раду Богословије у Београду. Већи део сачуваних вести односи се на проблеме у раду те значајне образовне установе. Услед систематског занемаривања Богословије, њеног слабог и нередовног финансирања, лошег рада управе и самог ректора, често су избијале побуне ученика, који су се жалили на слабе предаваче, неадекватне услове за учење, квалитет хране, као и величину припреманих оброка.⁹³ Недуго после поменуте уследила је нова обустава наставе пошто је управник после вишегодишњег толерисања нерада и недисциплине покушао да заведе ред у тај завод. Бачку побуну изазвану тим поводом, уз учешће полиције, после више инцидентата успели су да умире ректор и министар Матић захваљујући начињеном компромису и укидању казни вођама побуне.⁹⁴ Слично се догодило неколико година касније у II одељењу Богословије, издвојеном за младиће из Старе Србије, Херцеговине и Босне, и то тада због новог покушаја реформе установе која је дуже време функционисала веома хаотично.⁹⁵ То је изазвало готово двогодишње проблеме у раду. Они су окончани сменом ректора, који је, спојивши особине лошег организатора и нетактичне особе, заједно с неколико професора, по општем суду, и сносио главну одговорност за настале нереде.⁹⁶

⁸⁹ „Пре подне бејаш на испиту у палилулској полугимназији; хришћанска наука и минералогија. Прва се предаје да је за ум човечји саблазан: предаје је свештеник Алекса Илић, а председава директор Нешић; друга се предаје добро...” (24. I 1872, *Дневник*, I, 427).

⁹⁰ Михаило (Милоје) Јовановић (1826–1898), митрополит београдски, члан Српског ученог друштва, писац.

⁹¹ Описујући неуспех разговора који је тим поводом водио с митрополитом, Милићевић је на крају закључио: „Од мала ума и тесна срца никад велика посла неће бити”, 19. VIII 1873, *Дневник*, II, 116.

⁹² Између митрополита и министра Вељковића настао је неспоразум око давања класе члану неготинске курије Никодиму Милојковићу (14. II 1873, *Дневник*, II, 68).

⁹³ 3. II 1870, *Дневник*, I, 173; 24. V 1871, *Дневник*, I, 339–340.

⁹⁴ 29. V 1871, *Дневник*, I, 343; 2. VI 1871, *Дневник*, I, 345.

⁹⁵ 15. II 1874, *Дневник*, II, 158; 19. II 1874, *Дневник*, II, 161.

⁹⁶ 30. X 1874, *Дневник*, II, 223–224; 3. XI 1875, *Дневник*, II, 312; 20. XI 1875, *Дневник*, II, 317.

Упркос чињеници да је у надлежности Министарства просвете била територија целе Србије, најбројнији и најподробнији су подаци забележени о школским установама с подручја Београда и околине. Често обилазећи реалке, полугимназије, гимназије, као и женске и мушке школе, Милићевић је имао прилику да стекне реалну представу о њиховом стању и делатности. Иако је у истом периоду министар Матић изражавао чуђење због слабог рада у школама које је посетио,⁹⁷ он није био толико критичан приликом оцењивања резултата и нивоа знања који су ђаци показивали. Изузимајући ретке изузетке,⁹⁸ похвално се изражавао о раду већине тадашњих просветних радника у Београду. Највише критика упућивао је учитељима који нису овладали педагошким методама⁹⁹ и онима који су терали децу да уче напамет.¹⁰⁰ Стање у приватним школама готово да се поклапало с државним заводима.¹⁰¹ Од школа у Србији оног времена, највише су биле цењене Неготинска, Кнежевачка и Крушевачка полугимназија.¹⁰² Занимљив је податак да је била готово редовна појава да су ондашњи гимназијалци показивали најслабија знања из групе тзв. националних предмета (матерњи језик, српске историје итд.), дакле из предмета за које су уџбенике писали домаћи аутори!¹⁰³

Једна од установа која је током година Милићевићевог рада као инспектора Министарства добијала сталне похвале за напредовање у раду била је тзв. Школа сужња (школа за робијаше) у Топчидеру. Ту школу, која је рад започела са скромних 11 ђака, а чији се број временом увећавао до више од 110, подељених у 4 разреда, као учитељ водио је свештеник Коста Рушчуклић, који је сматран марљивим педагогом, али без довољно методичких знања.¹⁰⁴

⁹⁷ „Данас г. Матић био у V и VI раз. гимназије, па дошав у канцеларију прича, како ђаци 'ништа не знају', 'како ништа не уче' и како је то 'велико зло'" (25. V 1869, *Дневник*, I, 84).

⁹⁸ „Иза тога на испиту у IV раз. основ. школе на Теразији. Учитељ Павле Векецки, старац и по уму и по раду, само вољом млад. Напредак према томе" (19. I 1870, *Дневник*, I, 167–168); „Пре подне на испиту у III и IV раз. у Палилули. Учитељ Милан Стојковић. Деца одговарају без устезања све што је имало да се савлада памћењем, а друго је веома запуштено. Учитељ се баш својски трудио али он не разумева свога посла колико треба, а често му недостају и потребна знања" (23. VI 1871, *Дневник*, I, 353).

⁹⁹ 26. I 1873, *Дневник*, II, 60; 8. X 1873, *Дневник*, II, 136; 11. X 1873, *Дневник*, II, 137; 13. XII 1874, *Дневник*, I, 233.

¹⁰⁰ 13. X 1871, *Дневник*, I, 388; 27. I 1872, *Дневник*, I, 428–429.

¹⁰¹ 30. IX 1871, *Дневник*, I, 384.

¹⁰² 28. VI 1875, *Дневник*, II, 279.

¹⁰³ 27. IX 1873, *Дневник*, II, 130–131.

¹⁰⁴ 30. XII 1874, *Дневник*, II, 237.

Током својих вишегодишњих обилазака образовних завода по Србији Милићевић је могао јасно да уочи да је готово у свакој школи био недовољан број ученика.¹⁰⁵ О поменутих околностима свакако да је међу првима обавестио Димитрија Матића, којем је Милићевић признавао оснивање Прве учитељске школе у Крагујевцу (основана 1870, рад започела 1871) као најзначајнији, али и једини допринос током целокупног министарског мандата.¹⁰⁶ Међутим, калкулишући да му је отварање нових школа различитог профила прилика да стекне популарност у народу као министар под чијом је управом основан највећи број школа, а користећи се законском регулативом која му је стављала у дужност да не оставља велике просторе без школа, Матић је, чинећи при томе бројне злоупотребе¹⁰⁷, отварао нова школска здања широм Србије непотребно расипајући с муком сакупљени новац пореских обвезника.¹⁰⁸ Том приликом није се либио да избегне бројне важеће урбанистичке законе и прописе које је прописала српска влада, а који су се односили на структуру, распоред просторија и санитарне услове за све новоосниване школске установе.¹⁰⁹ При свему томе, приликом оснивања недељних школа, којима се Матић веома поносио, уз помоћ својих подређених протурао је у штампу фалсификоване податке да би прикрио скромне постигнуте резултате, који су били у великој несразмери с уложеним материјалним средствима која је Министарство утрошило за ту сврху.¹¹⁰

¹⁰⁵ 19. V 1875, *Дневник*, II, 278.

¹⁰⁶ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд 1888, 333. Види и: 6. X 1870, *Дневник*, I, 252. Иако се Димитрију Матићу приписује да је као министар унапредио рад основних и средњих школа усвајањем новог наставног плана за основне школе и доношењем правила за ученике гимназије, на основу Милићевићевог писања може се стећи јасна слика о томе на шта је тај „осмишљени” и „организовани” рад личио, као и колики су заиста мали његови домети били.

¹⁰⁷ Матић је одвајао разреде иако у њима није било ни по 25-оро ђака. Поред осталог, тражио је истеране ђаке из гимназије и молио да му уступе слабе ученике Богословије, које је постављао за учитеље и допуштао им је да ванредно полагају испит и прелазе у старије разреде, што је било противно тадашњем закону (29. XI 1869, *Дневник*, I, 141).

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ Ево како је своје искуство рада на терену с министром Матићем описао један од чиновника: „Ја, вели, наредио да се оправи кућа једна у Реснику за школу, са мношћом био инцинир. А кмет дође г. Матићу и понуди своју кућу (која никако није за школу). Матић се с њим пољуби и прими. Сад ће у једној сељачкој кући (а зна се колике су то зграде) да живи кмет с породицом, школа ђака и учитељ с фамилијом. Дошло ми је, вели, да се манем свега па нека сам ради како зна” (8. VIII 1870, *Дневник*, I, 230).

¹¹⁰ „У вечерашњим *Срп[ским] новинама* има у подлиску извештај о недељним школама у Србији. Тај извештај скрпио је г. Милорад Шапчанин по наваљивању г. Матића, и истерао до 4.000 ђака недељошколаца. Од свега тога, вера и бог, нема ни 400, и то зна

Нажалост, то нису биле једине злоупотребе положаја министра Матића. Док је ауторе већине школских уџбеника плаћао више него скромно,¹¹¹ и на све начине гледао да им закине на хонорарима,¹¹² без икаквих скрупула је намештао конкурсе за откупе књига својим пријатељима,¹¹³ па је чак одлагао конкурсе за неопходне уџбенике да би их уклапао с потребама његових партијских колега, који су каснили са завршетком својих рукописа.¹¹⁴ Осим тога, свом сину Стевану¹¹⁵, у то време седамнаестогодишњем гимназијалцу, обезбедио је да као наводни преводилац о државном трошку штампа рекламну *Поуку о чувању здравља* у за тадашње доба фасцинантном тиражу од 8.000 примерака, те га је на тај начин промовисао као писца уџбеника.¹¹⁶

Слика о образовању у Кнежевини Србији седамдесетих и осамдесетих година 19. века, која се може створити на основу Милићевићевих запажања, изгледа прилично суморно и указује на све аномалије које је карактерисало српско друштво тога времена. Изложена огољено и брутално искрено, она делује отрежњујуће, али и подстиче на проактивно реаговање. Ипак, садржи и потребну дозу оптимизма и вере да се мобилисањем целокупне заједнице, постављањем јасног циља, поштењем, истрајним радом и залагањем, и то како појединца, тако и целог друштва, може много урадити на подизању образовног нивоа малих и сиромашнијих нација као што је српска. Свакако да би

и Милорад и Матић, него први мора да слуша, а други хоће да му броји име и расту заслуге на хартији. Милорад ми показа тај свој извештај кад беше готов и рече: све је ово лаж, али кад хоће (г. Матић) нека му буде" (16. IV 1870, *Дневник*, I, 200).

¹¹¹ 21. III 1872, *Дневник*, I, 451.

¹¹² 3. III 1873, *Дневник*, II, 74.

¹¹³ 24. II 1869, *Дневник*, I, 42; види и: 15. XII 1872, *Дневник*, II, 41–42.

¹¹⁴ 8. IV 1871, *Дневник*, I, 322.

¹¹⁵ Односи се на Стевана Д. Матића (1855–1913), потоњег лекара и санитетског пуковника.

¹¹⁶ „Г. Матић се често шали да су му спољне прилике поквариле сина (Стеву) те није онакав какав би требало да је по мишљењу очевом. А шта он сам ради с њим: нађи у дра Реклама поуку о чувању здравља, подај то сину, да преведе како тако, сам поправи тај превод па га пошљи шк[олској] комисији да се прими и штампа о државном трошку као школска књига. Тамо умоли дра Панчића те и он поправљај целе образе, и сад се то штампа у 8.000 ком. (нечувено до сада у српској књижевности осем буквара!) као шк[олска] књига.

Хоће ли се и даље хтети учити тај младић који је већ писац шк. књига, иако не уме да раставља реч од речи? Или ће се он сам смејати шепртљанији оца свога, који сам издире собом, и грбином дра Панчића, само да своме сину прибави мало авторске славе! По свој прилици. И било би право" (22. I 1872, *Дневник*, I, 426).

Милићевићеве идеје, закључци, примедбе и ставови изложени у његовом *Дневнику* могли да послуже као полазна тачка, али и као важан коректив савременим реформаторима српског друштва не би ли се избегло непотребно и по покољења опасно лутање и тумарање у потрази за правим путем којим треба ићи даље.

Petar V. Krestić

MILAN Đ. MILIĆEVIĆ
ABOUT SOME EDUCATIONAL ISSUES
IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA
(1869–1877)

Summary

The *Diary* (1869–1905) by Milan Đ. Milićević, a Serbian writer, pedagogue, translator, historian and ethnologist, offers a complete picture of the situation of the Serbian people in the last quarter of the 19th century, and represents the material of prime importance for the political and cultural history of Serbia, particularly of its capital in the period covered by the *Diary*. A special focus of this paper is placed on the first decade of the *Diary* notes, when Milićević served as a secretary in the Ministry of Education – being in the hub of events, he had the chance to be not only the first to obtain all relevant information, but also, as a witness and at times a direct participant, to influence the creation of the policy of schooling and education in general, both in Belgrade and Serbia's interior as a whole. His analyses and assessments are largely void of an impassioned attitude – they are reasoned and objective, and based on internal facts, which is why they paint a rather colourful picture of education in then Serbia. In his daily notes, Milićević also gave a short, but succinct portrait of each minister of education whom he served.

The picture of education in the Principality of Serbia in the seventies and eighties of the 19th century, which can be created based on Milićević's observations, seems rather gloomy and points out to all anomalies that characterised the Serbian society of the time. Presented in an unembellished way and with brutal sincerity, this picture has a sobering effect, but also encourages a pro-active response. However, this picture also contains the necessary dose of optimism and faith that by mobilising the entire community, setting a clear objective, through honesty, dedicated work and effort both of individuals and the entire society, it is possible to do a lot on raising the educational level of small and poorer nations, such as Serbian.

Keywords: Principality of Serbia, 19th century, Ministry of Education, schools, education, teachers, Milan Đ. Milićević, Dimitrije Matić.

